

Normano Doe pasiūlyta bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija ir jos pritaikymas lyginamosios konstitucinės teisės tyrimams

Vytis Turonis

<https://orcid.org/0000-0002-8934-2407>
Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Viešosios teisės katedros doktorantas
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva
Tel. (+370 5) 236 6175
El. paštas: vytis.turonis@gmail.com

Šiame straipsnyje nagrinėjami Lietuvos ir užsienio teisės mokslo darbuose aptinkami bažnyčios ir valstybės sąveikos tipai ir jų pagrindiniai bruožai, išryškinama Normano Doe formuluojama bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija, atskleidžiant konstitucines jos pritaikymo problemas, kurios išryškėja priskiriant konkrečius teorinius tipus tam tikroms valstybėms. **Pagrindiniai žodžiai:** bažnyčia, valstybė, bažnyčios ir valstybės sąveikos tipai, bažnyčios ir valstybės atskyrimas, valstybinė bažnyčia, bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimas.

Norman Doe's Proposed Typology of Church-State Interaction and Its Applicability to Comparative Constitutional Law Research

This article examines the types of church-state interaction and their main features found in Lithuanian and foreign legal literature and highlights the three-tier typology of church-state interaction as formulated by Norman Doe, revealing the constitutional problems of its applicability and assigning specific theoretical types to individual states.

Keywords: Church, State, Types of interaction between church and state, Separation of church and state, State Church, Church and state cooperation.

Įvadas

Valstybės ir bažnyčios¹, teisės ir religijos santykiai turbūt yra vieni iš daugiausiai diskusijų keliančių teisės ir politikos teorijos klausimų, kuriais beveik kiekvienas Lietuvos pilietis turėtų savo nuomonę. Bažnyčios ir valstybės sąveika bei religijos tema ne tik reguliariai aptariama spaudoje ar viešuose

¹ Bendrai tekste terminas „bažnyčia“ yra taikomas visoms „religinėms organizacijoms“ įvardyti. Kai tekste vartojami abu terminai, terminas „bažnyčia“ yra siejamas su krikščioniškomis religinėmis organizacijomis. Aptariant konkretų tam tikrų valstybių konstitucinį reguliavimą laikomasi konkrečiose konstitucijose įtvirtintos terminijos bažnyčioms ir religinėms organizacijoms įvardyti. Taip pat pažymėtina, kad žodis „Bažnyčia“ rašomas iš didžiosios raidės, kai įvardijamas konkrečios bažnyčios pavadinimas.

Received: 21/07/2021. Accepted: 17/01/2022

Copyright © 2022 Vytis Turonis. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

debatuose², bet sunkiai išsprendžiamais atvejais išryškėja ir teisminiuose ginčiuose, kuriems teisės mokslo literatūroje kartais priskiriamas sunkių bylų terminas (Lastauskienė, 2017, p. 80–87). Beveik visada, kai paliečiamas religijos klausimas, galiausiai tiesiogiai ar netiesiogiai kryptama į bandymą nustatyti, o kokia yra tinkama bažnyčios ir valstybės sąveika. Šiame straipsnyje laikomasi pozicijos, kad į šį klausimą gali būti atsakoma tik gerbiant kiekvienos valstybės konstituciją (jos normas ir principus) ir konstitucinę tradiciją. Visgi net įtvirtinus teisę į religijos laisvę tarptautiniuose³ ir nacionaliniuose teisės aktuose, Vakaruose išliko įtampa tarp bažnyčios ir valstybės, kuri reiškiasi visų trijų pamatinių konstitucinių vertybių (teisės viešpatavimo, demokratijos, žmogaus teisių) kontekste (Vaičaitis, 2016, p. 30–54). Todėl teisinių tyrimų reikšmės šioje srityje negalime pervertinti. Atsižvelgiant į tai, kad tarp konstitucinės teisės teoretikų vyksta intelektualiniai debatai dėl vadinamojo originalistinio konstitucijos interpretavimo (Coan, 2017, p. 99–115) bei tai, kad šiuo metu plačiai taikoma gyvosios konstitucijos (angl. *living constitution*), t. y. konstitucijos, kaip gyvo organizmo, sampratos doktrina⁴, abejonių nekelia, jog šiame diskurse yra erdvės nuomonių pliuralizmui ir argumentų įvairovei. Pirmiausia dėl teisės į religijos laisvę turinio, konstitucinių jos užtikrinimo būdų, taip pat istorinių bažnyčios ir valstybės sąveikos aspektų, kurie yra bendri Europos valstybių konstitucionalizmo istorijoje (Bermanas, 1999, p. 15–71). Šie klausimai negali būti palikti be nuolatinio mokslinio indėlio, siekiant kiekvieną piliečių kartą informuoti ir kviesti apmąstyti bažnyčios ir valstybės sąveikos klausimo gylį, kuris negali būti redukuojamas tik iki mūsų dienų aktualijų. Šiuo straipsniu, bent kiek tai susiję su bažnyčios ir valstybės sąveikos tipais ir konstituciškai pagrįstu jų priskyrimu konkrečioms valstybėms, tikimasi prisidėti prie minėto diskurso palaikymo.

Pažymėtina, kad Lietuvos teisės moksle bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija (kurios samprata bus atskleista šiame straipsnyje) ir jos pritaikymo problemos, kiek jos susijusios su konkrečių tipų priskyrimu tam tikroms valstybėms, iš konstitucinės teisės perspektyvos iki šiol nebuvo detalai analizuotos. Todėl šiame straipsnyje į valstybės ir bažnyčios sąveikos tipus bus žvelgiama ne iš istorijos (tai labiau tiktų istoriniam tyrimui) ar visuomenėje egzistuojančių socialinių santykių ir konvencijų (tai labiau tinka sociologijos mokslui), o iš konstitucinės teisės perspektyvos, svarbiausią dėmesį skiriant konstitucijos tekstui. Bažnyčios ir valstybės sąveikos tipų⁵ klausimą tam tikra apimtimi į savo darbus yra įtraukę Mindaugas Lankauskas (Lankauskas, 2009), Tomas Blinstrubis (Blinstrubis, 2012), Robertas Rumšas (Rumšas, 2005).

Šio straipsnio **tikslas** – išsamiai atskleisti ir kritiškai išanalizuoti britų teisininko Normano Doe formuluojamą bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologiją, įvertinant jos pritaikymą lyginamosios konstitucinės teisės mokslui. Pagrindinis tyrimo **objektas** – teorinė bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija, jos pritaikymo, atsižvelgiant į Europos Sąjungos (toliau – ES) valstybių narių konstitucines nuostatas, valstybių priskyrimo tam tikriems tipams, aspektu.

Siekiant straipsnio tikslo daugiausiai naudojami analitinis, deducinis, loginis, lyginamasis ir sisteminis teisės mokslinio tyrimo metodai, remiamasi įvairia teisės mokslo literatūra, ES valstybių narių konstitucijomis, konstitucinės justicijos institucijų baigiamaisiais aktais. Atskleidžiant bažnyčios

² Pvz., 2019 m. Prezidento rinkimų metu vykę debatai ((Ne)kontaktas: Bažnyčiai kalbėti ar tylėti?, 2019) arba 2021 m. (Bažnyčios vaidmuo pasaulietinės valstybės valdyme, 2021).

³ Pvz., Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 str. 1 d.: „Kiekvienas turi teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę; tai teisė laisvai keisti savo religiją ar tikėjimą, taip pat tiek vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, laisvai skelbti savo religiją ar tikėjimą, laikant pamaldas, atliekant apeigas, praktikuojant tikėjimą ir mokant jo“ (Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, 1950).

⁴ Donatas Murauskas savo straipsnyje teigia, kad šiuo metu Lietuvoje dominuoja „gyvosios konstitucijos“ interpretavimo prieiga (Murauskas, 2021, p. 111).

⁵ Minėtų autorių darbuose tipai įvardijami modeliais.

ir valstybės sąveikos tipologijos tipų bruožus remiamasi teisininko Normano Doe (Doe, 2011) analize, kuris šią tipologiją plačiai atskleidžia ir pateikia sąrašą valstybių, kurias susieja su konkrečiais teoriniais tipais. Būtent šis susiejimo aspektas ir yra įvairiais pūviais apžvelgiamas ir nagrinėjamas šiame straipsnyje. Kritiškai vertinant šios tipologijos išplėtojamą ir šių tipų susiejimą su atitinkamomis valstybėmis, pasitelkiami Mykolo Romerio universiteto mokslininkų atlikti pasaulio konstitucijų tekstų vertimai į lietuvių kalbą su komentarais – Pasaulio valstybių konstitucijos (trys tomai) (Beinoravičius *et al.* (red.), 2016a; Beinoravičius *et al.* (red.), 2016b; Beinoravičius *et al.* (red.), 2016c), atskirų valstybių konstitucinės justicijos institucijų baigiamieji aktai. O platesnė darbe aptariamų šalių konstitucinės jurisprudencijos analizė ir konstituciškai pagrįstos modelių tipologijos formulavimas, atsižvelgiant į straipsnyje atskleidžiamą problematiką, paliekami kitam tyrimui.

Šio straipsnio tikslui pasiekti keliami du uždaviniai: a) aptarti bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologijos tipus ir jų elementus, išryškinant Normano Doe pateikiamą tipologiją, bei b) atskleisti šios tipologijos pritaikymo problemas, atsižvelgiant į ES valstybių narių konstitucines nuostatas. Pirmoje straipsnio dalyje apžvelgiami teisės mokslo doktrinoje aptinkami bažnyčios ir valstybės sąveikos tipai, aptariami šiuos tipus lemiantys veiksniai, išskiriama Normano Doe suformuluota bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija, parodoma, kad ši tipologija yra artima Lietuvos teisės mokslo darbuose aptinkamiems bažnyčios ir valstybės sąveikos tipams. Antros dalies skyriuose plačiau analizuojami minėtos tipologijos probleminiai klausimai, nustatoma, kad kiekvieno tipo atveju yra susiduriama su jo praktinio pritaikymo (t. y. priskirtinumo konkrečiai valstybei) problemomis, pateikiamas kritinis teorinių tipologijos elementų vertinimas iš konstitucinės teisės perspektyvos.

1. Konkuruojantys teoriniai bažnyčios ir valstybės sąveikos tipai

Bažnyčios ir valstybės sąveikos tipai teisės mokslo doktrinoje yra plačiai aptariami ir pasitelkiami analizuojant individualius atskirų valstybių ar regiono atvejus, jie itin reikšmingi bandant gretinti skirtingose jurisdikcijose įsitvirtinusių praktiką. Tam tikroms tendencijoms šioje srityje išvesti būtina atsakyti į svarbų teorinį, konkrečios valstybės priskirtinumo tam tikram tipui klausimą. Todėl nenuostabu, kad ir Lietuvos teisės moksle bandoma atsakyti, kuriam teisės teorijoje išskiriamam bažnyčios ir valstybės sąveikos tipui galėtume priskirti Lietuvos atvejį⁶. Visgi šiame straipsnyje, nesileidžiant į platesnę diskusiją minėtu klausimu, verta atkreipti dėmesį, kad atsakymas daugiausia priklauso ne tik nuo objektyvių teisės sistemos požymių, bet ir nuo mokslininko pasirinktos tyrimo perspektyvos bei konkrečiai tipologijai teikiamo prioriteto. O siekiant nustatyti kiek įmanoma objektyvesnį valstybių modeliavimą, svarbu, kad bet koks teorinis bažnyčios ir valstybės santykių modeliavimas būtų grindžiamas konkrečios valstybės konstitucinėmis nuostatomis. Todėl šiame straipsnyje formuluojama autoriaus pozicija, kad konstitucinės teisės moksle tinkama tipologija gali būti pripažįstama tik tokia klasifikacija, kurios pagrindiniai elementai yra pakankamai konstituciškai pagrįsti. Tai, be kita ko, reiškia, kad su tokios tipologijos elementais sietini ir tam tikrose konstitucijose įtvirtinti principai interpretuoti konkrečių konstitucinių normų kontekste, nes būtent konkrečios konstitucinės normos (jų visuma) išreiškia konstitucinių principų turinį ir brėžia šių principų įgyvendinimo ribas. Vis dėlto nemažas skirtumas tarp atskirų ES valstybių konstitucijų suponuoja tai, kad bet koks modeliavimas ir bandymas palyginti skirtingų valstybių teisę bažnyčios ir valstybės sąveikos aspektu yra nepaprastai didelis iššūkis.

⁶ Į šį klausimą autorius atsako teigdamas, kad Lietuva yra priskirtina Bažnyčios ir valstybės kooperacinio bendradarbiavimo modeliui. Šiuo klausimu taip pat žr. (Blinstrubis, 2012, p. 214).

Lietuvos mokslininkai, nagrinėdami teisės ir religijos bei bažnyčios ir valstybės sąveiką, neapsieina be tam tikro bažnyčios ir valstybės sąveikos tipų katalogo pristatymo (Lankauskas, 2009, p. 91), aptarimo (Rumšas, 2005, p. 26–29) ar bent pačių tipų paminėjimo (Murauskas, 2018, p. 46). Mindaugas Lankauskas išskiria keturis bažnyčios ir valstybės sąveikos tipus: valstybinis ateizmas, valstybinės religijos (religijų) egzistavimas, dalinis bažnyčios ir valstybės atskyrimas, visiškas valstybės ir bažnyčios atskyrimas (Lankauskas, 2009, p. 91). Robertas Rumšas pateikia kiek trumpesnę klasifikaciją ir išskiria tris Europos valstybėms būdingas sistemas: valstybinės bažnyčios, griežto valstybės ir bažnyčios atskyrimo bei bažnyčios ir valstybės atskyrimo su bendradarbiavimu (Rumšas, 2005, p. 26–29). Abiejų autorių pateikiamose tipologijose galima išvelgti tam tikrą atskirų tipų tarpusavio santykį. Juos visus galima suskirstyti pagal religijos laisvei būtinų sąlygų apimtį. Šių klasifikacijų tipai yra paremti keliais svarbiais ir šiame darbe itin aktualiais pagrindais, apimančiais individualios ir korporatyvinės⁷ religijos laisvės sampratos bei bažnyčios autonomijos⁸ apimtį klausimus. Todėl, nors valstybių konstitucijose įtvirtinta bažnyčios ir valstybės sąveikos terminija galėtų leisti įsivaizduoti tai, tarsi šie subjektai būtų lygiavertėse pozicijose, turime prisiminti, kad bažnyčios ir valstybės sąveikos tipas konstitucijose įtvirtintas iš dominuojančios valstybės ir jos teisės perspektyvos, o ne kaip lygių ir nepriklausomų, t. y. suverenių subjektų, faktinio sugyvenimo sistema⁹. Todėl neatsitiktinai Normanas Doe bažnyčios ir valstybės sąveikos tipus pirmiausia pristato kaip valstybės laikyseną (angl. *state postures*) religijos atžvilgiu (Doe, 2011, p. 28). Ji nulemia teisinę bažnyčių ir religinių organizacijų bei jiems priklausančių piliečių padėtį ir yra nustatoma demokratinio proceso metu. Tai iš dalies atitinka konstitucijos sampratą, kuri šiuo atveju išryškina jos kaip antimajoritarinio teisės akto prasmę, t. y. akto, apribojančio valstybės valdžios galias, idant būtų apsaugotos asmenų teisės ir laisvės. Visgi net ir tokia visuotinai suprantama konstitucijos samprata savaime negarantuoja, kad konkrečiu metu valstybės valdžią įgyvendinanti politinė jėga vienašališkai nenuspręs riboti konstitucinės bažnyčios teisinės autonomijos ir konstituciškai įtvirtintos individualios ar korporatyvinės religijos laisvės. Todėl svarbu, kad praktiškai įgyvendinama bažnyčios ir valstybės sąveika pirmiausia būtų orientuota į konstitucinių normų ir principų sistemą, kuri nubrėžia šių santykių ir galimų suvaržymų ribas.

Tai tampa ypač svarbu, kai teisės mokslo doktrinoje, kurioje aptariami bažnyčios ir valstybės santykiai, pastebime dvi iš esmės priešingas pozicijas, kurių įsitvirtinimas ordinarinėje teisėje praktiškai lemia skirtingą piliečių ir jų susivienijimų padėtį. Pavyzdžiui, Jamesas Woodas pateikia tokį pasaulietinės valstybės apibrėžimą: sekuliari valstybė – tai tokia valstybė, kurioje valdžia yra ribojama *saeculum* arba pasaulietine sritimi; valstybė yra nepriklausoma nuo institucinės religijos ar bažnytinės kontrolės, kita vertus – institucinė religija yra nepriklausoma nuo valstybės ar politinės jos kontrolės. Valstybė tokiu atveju neturi jurisdikcijos religinės doktrinos klausimais ne todėl, kad religijos klausimai yra nesvarbūs, bet labiau dėl to, jog jie yra metafizinio lygmens, šventi ir neturėtų būti sprendžiami laikinos pasaulietinės

⁷ Korporatyvumo terminą Lietuvos konstitucinės teisės moksle vartoja Egidijus Šileikis knygoje „Alternatyvi konstitucinė teisė“, religines organizacijas pagal vokišką modelį priskirdamas viešosioms korporacijoms, žr. (Šileikis, 2005, p. 261). Šiame straipsnyje korporatyvinė religijos laisvė suprantama kaip bažnyčių ir religinių organizacijų konstitucinė teisė. Nuo kolektyvinių žmogaus teisių ši teisė atskiriama pagal tai, kad jų subjektas yra ne tam tikra tikinčiųjų grupė, o Konstitucijoje pripažįstama Bažnyčia ar religinė organizacija, veikianti pagal savo kanonus ar statutus.

⁸ Bažnyčios autonomija čia suprantama kaip jos teisė nepriklausomai tvarkytis pagal savo priimtus kanonus ir statutus bei kitokio pobūdžio bažnytinės teisės aktus ir šiuose aktuose įtvirtinti savo struktūrą bei nuo valstybės institucijų nepriklausomą valdymo formą.

⁹ Apie Bažnyčios ir valstybės sąveiką pariteto principu žr., pvz.: (Blinstrubis, 2010, p. 147–153). Tiesa, Italijos Konstitucijoje Katalikų Bažnyčiai, kaip ir valstybei, priskiriamas suvereno statusas: „Valstybė ir Katalikų Bažnyčia yra nepriklausomos ir suverenos kiekvienai iš jų priklausančiose srityse. Jų santykius nustato Laterano sutartys. Dėl šių sutarčių pakeitimų, kuriems pritarė abi šalys, Konstitucijos keisti nereikia“ (Italijos Respublikos Konstitucija, 1947, 7 str.).

valdžios (Ahdar, Leigh, 2005, p. 72). Tačiau yra ir visiškai priešingas požiūris, kad teisės normomis gali būti įtvirtinamas kitoks sekuliarios valstybės modelis. Ši koncepcija teigia sekuliarizmą kaip tam tikrą *pseudotikėjimą*, kuris tarsi pakeičia istorinių religijų „aklumą ir destruktivyvą iracionalumą“, bent jau kiek jos pasireiškia viešojoje erdvėje. Suprantant religijos laisvę kaip išvestinę iš asmens saviraiškos laisvės, toks sekuliarizmo modelis religijos išpažinimo laisvę priskiria griežtai privačiai sričiai, kur, kaip manoma, ji gali padaryti mažiau žalos (Mcclay, 2001, p. 60). Pritarimas vienai ar kitai pozicijai, kaip minėjome, lemia konkretaus bažnyčios ir valstybės sąveikos įgyvendinimo tipo kryptį ir jo konstitucinio įtvirtinimo galutinį rezultatą atskiroje valstybėje¹⁰. Tai pasakytina tiek apie tam tikro tipo eksplicitinį įtvirtinimą Konstitucijoje, tiek ir apie nerašytines visuomenines ir politines konvencijas, kurios pretenduoja užpildyti eksplicitinio ir jurisprudencinio reguliavimo spragas (Mesonis, 2006, p. 30).

Šioje straipsnio dalyje, be kita ko, atskleidėme, kad nors skirtingi mokslininkai pateikia įvairias bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologijas, tačiau Lietuvos teisės moksle aktualu tirti tokią tipologiją, kuri yra grindžiama konstituciškai, taip pat apima bendradarbiavimo tipą, kuriam yra priskiriama Lietuva¹¹. Dėl šios priežasties konstitucinio reguliavimo pagrindu toliau aptarsime Normano Doe¹² formuluojamos bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologijos teorinių tipų elementus, kuriems, kaip bus vėliau atskleidžiama, galima pritari tik iš dalies, ypač kai šis autorius tam tikrus tipus priskiria konkrečioms ES valstybėms¹³.

Aptariama tipologija bažnyčios ir valstybių sąveiką skirsto į tris pagrindinius tipus: valstybinės bažnyčios (religijos), griežto valstybės ir bažnyčios atskyrimo bei valstybės ir bažnyčios bendradarbiavimo. Taigi, atskaitos taškas minėtam autoriui, išskiriant valstybinės bažnyčios tipą Europoje, yra specialus konstitucinis statusas, suteikiamas konkrečiai (tradiciskai – *aut. past.*) krikščioniškai bažnyčiai. Atskirose konstitucijose šis statusas gali būti nustatomas įtvirtinant, kad bažnyčia ar tam tikra religija yra valstybinė, o toks įtvirtinimas kartu lemia atitinkamų religinių nuorodų turinį, pagarbų Dievo ir (ar) jo vardo paminėjimą, religinių simbolių apsaugą, išipareigojimą iš religinės doktrinos kylančioms vertybėms, krikščioniškos priesaikos institutą ir kita. Iš šio statuso taip pat kyla atitinkamos teisinės privilegijos ir suvaržymai. Pavyzdžiui, tiesioginis bažnyčios veiklos finansavimas iš biudžeto (apimantis ir algas bei pensijas, mokamas dvasininkams), taip pat specialių mokesčių bažnyčiai išlaikyti surinkimas iš jai priklausančių asmenų. Kaip ypatinga konstitucinė apsauga bažnyčios statusui šiam tipui priskiriamose valstybėse, turinčiose monarchijos valdymo formą, yra reikalavimas monarchui priklausyti valstybinei bažnyčiai (Danijos Karalystės Konstitucija, 1953, 6 §), šiuo aspektu valdovas matomas kaip tikrojo tikėjimo valstybėje saugotojas ir globėjas. Pažymėtina, kad autoriai šio tipo ribose išvelgia skirtingą bažnyčių savarankiškumo laipsnį (Ahdar, Leigh, 2005, p. 81–82). Pradedant Danijos Karalyste, kurioje valstybinė bažnyčia, t. y. Evangelikų Liuteronų Bažnyčia Danijoje arba Danijos Bažnyčia (dan. *Den Danske Folkekirke*, pažodžiui, Danijos tautos Bažnyčia) praktiškai neturi savo atskiro nuo valstybės institucijų autonomijos ir teisinio subjektiškumo (Nielsen, Kühle, 2011, p. 178), baigiant Graikijos Respublika, kurioje valstybės kontrolė Graikų Ortodoksų Bažnyčiai yra

¹⁰ Maurice Barbier pasisako dar griežčiau, kai, aptardamas Prancūzijos modelį, teigia, jog įvairūs autoriai taip interpretuoja pasaulietinės valstybės sampratą, kad į ją šiuo metu galima įtalpinti ką tik norima, atsižvelgiant į kiekvieno situaciją, poreikius ir norus. Žr. (Barbier, 2005, p. 1–5).

¹¹ Tomas Blinstrubis tokią šią išvadą pateikia savo disertacijoje (Blinstrubis, 2012, p. 214).

¹² Šio teisės mokslininko formuluojama tipologija yra pasirinkta dėl kelių priežasčių, pirmiausia todėl, kad jis savo tipologijoje remiasi atskiriems tipams priskiriamų valstybių konstitucinėmis nuostatomis, taip pat dėl to, kad ši tipologija yra naudojama konstitucinės teisės mokslininkų lyginamuosiuose darbuose, pvz., (Robbers, 2005, p. 578–580).

¹³ Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad autorius teorinius tipus formuluoja pagal jiems priskiriamų valstybių konstitucines nuostatas. Tai svarbu, nes kitoje šio straipsnio dalyje pasitelkę konkrečius atvejus išryškinsime su tam tikrais čia pateikiamais elementais susijusių tipų atskyrimo problematiką.

gana ribota. Valstybinės bažnyčios tipo valstybėms Europos Sąjungoje taip pat priskiriamos Malta ir Suomija bei Anglija ir Škotija Jungtinėje Karalystėje (Doe, 2011, p. 30–33).

Atskleidžiant antrąjį tipą, t. y. bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo tipą, reikia pasakyti, kad jam nėra būdingas bažnyčių tiesioginis ar netiesioginis finansavimas, mokesčių lengvatos. Valstybė siekia atsiriboti nuo ištraukimo į su religija susijusių klausimų reguliavimą, įskaitant konkretaus tikėjimo mokymą valstybinėse mokyklose. Kita vertus, šis tipas lemia bažnyčių kaip juridinių asmenų pripažinimą bei autonomijos, sprendžiant religinius klausimus, garantavimą. Taip pat su šio sąveikos tipo griežčiausia forma siejamas ir siekis teisiniu reguliavimu sukurti viešąją erdvę be religinių simbolių, kurioje piliečiams keliamas reikalavimas susilaikyti nuo įvairaus pobūdžio religinės raiškos viešumoje, bet pripažįstama teisė į religijos laisvę privačioje erdvėje. Šiam tipui teorijoje priskiriamos Nyderlandų Karalystė, Prancūzija, Slovėnija, Airija (Doe, 2011, p. 33–35).

Pagaliau, kalbant apie trečiąjį tipą, t. y. bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimą, reikia pasakyti, kad jam yra priskiriama didžiausia grupė valstybių Europos Sąjungoje. Su šiuo tipu siejamos Ispanija, Portugalija, Italija, Austrija, Belgija, Liuksemburgas, Vokietija, Čekija, Kroatija, Vengrija, Rumunija, Slovakija, Slovėnija, Lenkija, Estija, Latvija ir Lietuva, Bulgarija (Doe, 2011, p. 35–37). Šiam sąveikos tipui būdingi tokie elementai: valstybė užima neutralią laikyseną tikėjimo atžvilgiu, t. y. valstybė neperima išimtinių bažnyčios ir religinių organizacijų funkcijų, bet įvairiose srityse, kuriose bažnyčios ir valstybės veikla susisieja, yra sudaromi susitarimai dėl bendradarbiavimo (Doe, 2011, p. 35). Toks tipas ypač išryškina bažnyčių, kaip autonominių subjektų, su kuriais valstybė tam tikrose srityse bendrauja pariteto pagrindais, sampratą.

Pažymėtina, kad visose trijų teorinių tipų valstybėse yra garantuojama religijos laisvė ir gerbiamos religinių mažumų teisės.

2. Konstitucinė komparatyvistika: bažnyčios ir valstybės sąveikos tipų priskyrimo tam tikroms valstybėms problemos

Atsižvelgiant į pirmoje dalyje aptartus bažnyčios ir valstybės sąveikos tipų elementus, kuriuos išskiria Normano Doe, teoriškai galime kiekvieną ES valstybę narę priskirti konkrečiam tipui ir atlikti reikalingus vieno tipo valstybių palyginimus. Kaip bus parodyta vėliau, dėl nepakankamo minėtų tipų elementų ryšio su valstybių konstitucinėmis nuostatomis toks požiūris kelia abejonių ir vertas kritinio žvilgsnio, vertinant jį ne sociologiniu, o konstitucinės teisės požiūriu. Šiame skyriuje išryškinami bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologijos tipų elementų trūkumai, atsižvelgiant į konkreitiems tipams priskiriamą valstybių konstitucines nuostatas. Taigi, čia bus nagrinėjami šie tipai: bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo, valstybinės bažnyčios bei bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo tipas.

2.1. Bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo tipas

Atkreiptinas dėmesys, kad absoliučioje daugumoje tipologijų Prancūzija yra priskiriama tipui, apibrėžiamam griežto bažnyčios ir valstybės atskyrimo samprata, kuriai Prancūzijoje netgi taikomas specialus terminas – laicizmas (pranc. *laïcité*). Teigiama, kad tai grindžiama konstitucine nuostata, skelbiančia, kad Prancūzija yra „nedaloma, pasaulietinė (pranc. *laïque*), demokratinė ir socialinė Respublika“ (Prancūzijos Respublikos Konstitucija, 1958, 1 str.). Tame pačiame Konstitucijos straipsnyje taip pat pabrėžiama, kad „ji gerbia visus tikėjimus“. Beje, Prancūzijos konstitucinės teisės mokslas į vadinamąjį Prancūzijos „konstitucinį bloką“ įtraukia ir 1958 m. Konstitucijos Preambulėje išvardytus konstitucinius šaltinius: 1789 m. rugpjūčio 26 d. Žmogaus ir pilietinių teisių deklaraciją, 1946 m.

Konstitucijos Preambulė ir 2004 m. Prancūzijos aplinkos chartiją. Visi šie aktai yra neatsiejama Prancūzijos Konstitucijos dalis, lemianti sisteminių jų ir pačios Konstitucijos aiškinimą, analizuojant konstitucingumo klausimus. Vis dėlto didžiausia reikšmė, įtvirtinant bažnyčios ir valstybės santykių tipą, yra teikiama 1905 m. įstatymui dėl bažnyčių ir valstybės atskyrimo (Prancūzijos valstybės ir bažnyčios atskyrimo įstatymas, 1905), kuris Prancūzijos konstitucinės teisės mokslo tradiciškai priskiriamas 1946 m. Konstitucijos Preambulėje paminėtiems „Respublikos įstatymams, įtvirtinusiems pamatinius principus“ ir kuriuo buvo nacionalizuotas bažnyčios, kitas religinių bendruomenių turtas ir įtvirtintos nuostatos, sistemiskai apribojančios bažnyčių ir kitų religinių organizacijų veiklą. Tai, kad dominuojantis griežtas bažnyčios ir valstybės atskyrimo tipo įgyvendinimas yra lemiamas būtent šio įstatymo, patvirtina Prancūzijos Konstitucinė Taryba savo sprendime dėl skirtingo bažnyčių režimo Prancūzijos departamentuose (Prancūzijos Konstitucinės Tarybos 2013 m. vasario 21 d. sprendimas). Pažymėtina, kad, nepaisant jo reikšmės, šis sprendimas tik patvirtino *status quo*. Šiame sprendime Taryba išaiškino, kad Prancūzijos Konstitucijai neprieštarauja tai, kad atskiruose Žemutinio Reino, Aukštutinio Reino ir Mozelio departamentuose (Elzaso ir Lotaringijos regionuose – *aut. past.*), kurie iki 1918 m. priklausė Vokietijai, yra netaikomos 1905 m. įstatymo dėl bažnyčių ir valstybės atskyrimo nuostatos¹⁴. Praktiškai tai pasireiškia, *inter alia*, tuo, kad iki šiol minėtuose regionuose dvasininkams yra mokami atlyginimai ir pensijos iš Prancūzijos valstybės biudžeto bei finansuojamas religijos mokymas valstybinėse mokyklose, kurio dėstymą prižiūri konkrečios katalikų, judėjų ar protestantų religinės bendruomenės vyresnybė. Atsižvelgiant į tai, kad vienas iš reikšmingiausių bažnyčios ir valstybės atskyrimo teorinio tipo požymių yra būtent valstybinio finansavimo religinėms organizacijoms atsisakymas, galima teigti, kad Prancūzijos praktika šioje srityje nėra nedviprasmiška. Tą galima teigti, kalbant ne vien apie minėtus regionus. Galima pastebėti, kad pats 1905 m. įstatymas dėl bažnyčių atskyrimo numato, kad po nekilnojamojo turto nacionalizavimo valstybė palieka teisę religinėms bendruomenėms ir toliau naudotis bažnyčiomis, kitais kulto pastatais, kurie yra atpažįstami kaip maldos namai, savo apeigoms atlikti. Teisės moksle, diskutuojant apie tiesiogines ir netiesiogines tikėjimo organizacijų finansavimo praktikas, šis atvejis gali būti laikomas vertu dėmesio, mąstant, ar tokiu būdu Prancūzija teikia materialinę paramą bažnyčioms ir kaip šis paramos faktas gali būti suderinamas su siekiu atskirti valstybę nuo bažnyčios. Teisiškai vertinant, po bažnyčių ir kito religinėms bendruomenėms priklausiusio turto nacionalizavimo 1905 metais, jis yra valstybės nuosavybė. O tai suponuoja įtampą tarp šiam teoriniam tipui (valstybės ir bažnyčios atskyrimo) priskiriamo draudimo valstybės turtą naudoti religijos tikslams ir faktinio kulto pastatų, pastatytų Prancūzijoje iki 1905 metų, valstybės išlaikymo¹⁵.

Visa tai reiškia, kad konstitucine prasme, bažnyčios ir valstybės (griežto) atskyrimo santykių tipas Prancūzijai gali būti priskirtas tik sąlygiškai, nes 1905 m. įstatymas dėl bažnyčių ir valstybės atskyrimo netaikomas tam tikriems regionams, be to, jis nėra tiesiogiai konstitucionalizuotas 1958 m. Prancūzijos Konstitucijoje, o tai valstybės valdžiai ir konstitucinės teisės mokslui palieka tam tikrą diskreciją ateityje persvarstyti dabartinės V Respublikos santykį su vadinamosios III Respublikos įstatymais, *inter alia*, su minėtu 1905 metų įstatymu¹⁶.

¹⁴ 1905 m. įstatymo dėl Bažnyčios atskyrimo taikymo galimybė šiems regionams grįžus į Prancūzijos sudėtį kai kuriuose istoriniuose šaltiniuose net vadinama „politine katastrofa“. Šis klausimas buvo plačiai diskutuojamas ir sprendžiamas iš esmės ilgose derybose. Žr. (Gaines, 1993, p. 214).

¹⁵ Beje, čia įdomu pažymėti, kad sovietinės okupacijos metais Lietuvoje bažnyčių pastatai taip pat buvo nacionalizuoti ir teisiškai traktuojami valstybės nuosavybe, nors jie ir toliau veikė kaip sakraliniai pastatai, išskyrus tuos, kurie buvo pritaikyti totalitarinės valstybės reikmėms (Streikus, 2002).

¹⁶ Šio teorinio tipo kontekste paminėtina, kad (skirtingai nei Prancūzijoje) net šešios Europos Sąjungos valstybės: Latvija, Rumunija, Bulgarija, Kroatija, Slovėnija ir Portugalija savo konstitucijose tiesiogiai įtvirtina nuostatą, kad bažnyčia yra atskirta nuo valstybės.

Toliau verta paminėti Airijos atvejį, kurį N. Doe pagal mūsų pirmiau pateiktą tipologiją priskiria prie bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo tipo, nors Airijos Konstitucijoje tiesiogiai nėra įvardyta, kad bažnyčia yra atskirta nuo valstybės. Vis dėlto nuo 1972 m., priėmus penktąją Airijos Konstitucijos pataisą, buvo pašalintas specialus Katalikų Bažnyčios statusas bei kitų penkių religinių organizacijų tiesioginis paminėjimas (Penktoji Airijos Respublikos Konstitucijos pataisa, 1972). Ar tokios konstitucinės pataisos savaime pakanka griežto valstybės ir bažnyčios atskyrimo tipui nustatyti? Kaip jau buvo pažymėta, yra svarbu atsižvelgti į konstitucinių nuostatų sistemą. Šiuo metu galiojančios Airijos Konstitucijos Preambulės nuoroda į Švenčiausiąją Trejybę ir Jėzų Kristų galėtų būti greičiau gretinama su Graikijos Konstitucija, kurioje Kristus yra paminėtas keturis kartus ir įtvirtinta Prezidento bei Parlamento nario priesaika, duodama „Švenčiausiosios, Vienasmenės ir Nedalomos, Trejybės vardan“ (Graikijos Respublikos Konstitucija, 1975, 33 str. 2 d. ir 59 str. 1 d.), negu su Prancūzijos ar Nyderlandų konstitucijomis, kuriose teologinių nuorodų neaptiksime. Todėl, nors Airijos „valstybė neteikia pirmenybės vienai religijai“ (Airijos Respublikos Konstitucija, 1937, 44 str. 2 d. 2 p.), ji „pripažįsta Visagalio Dievo garbinimą ir gerbia Visagalio Viešpaties vardą bei religiją“ (Airijos Respublikos Konstitucija, 1937, 44 str. 1 d.). Manytina, kad tokios Konstitucijos formuluotės neleidžia neabejotino Airijos atvejo priskyrimo prie bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo tipo konstitucine prasme, atsižvelgiant į šiam tipui priskiriamus ir pirmiau straipsnyje aptartus bruožus.

2.2. Valstybinės bažnyčios tipas

Priskirtinumas šiam tipui visada yra sietinas su įvairiai pasireiškiančiu bažnyčios valstybiniu (*inter alia*, finansiniu) palaikymu ir tam tikros bažnyčios, *inter alia*, religinės sistemos išskyrimu iš kitų visuomenėje egzistuojančių ir atitinkamą atramą joje turinčių organizuotų tikėjimų¹⁷. Tačiau platus spektras jurisdikcijų, nepriskiriamų šiam tipui, kurių apimtyje pasireiškia minėti bruožai, ir dideli skirtumai tarp atskirų šiam tipui priskiriamų valstybių, kuriose galima išžvelgti ir skirtingą, keliems tipams būdingą bažnyčios ir valstybės sąveiką atspindintį teisinį reguliavimą, leidžia diskutuoti apie jo praktinę reikšmę.

Keletoje Europos Sąjungos valstybių (ir Lietuvos) konstitucijose yra aiški nuostata, kad jose nėra valstybinės religijos. Visgi ši nuostata nereiškia, kad valstybėje nėra suteikiamas prioritetas tam tikrų bažnyčių ir kitų religinių organizacijų veiklai¹⁸. Skirtingas konstitucinis bažnyčių ir kitų religinių organizacijų statusas mokslo literatūroje, kurioje yra analizuojami teisės į religijos laisvę klausimai, dažnai kritikuojamas. Argumentuojama, kad tokia skirtinga padėtis nėra suderinama su visų asmenų lygybės ir demokratijos principais. Ši kritika galėtų būti tiesiogiai taikoma visoms valstybėms, priskiriamoms valstybinės bažnyčios tipui, tačiau, kaip jau pažymėjome, ne tik joms.

Ne viena bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo tipui priskiriama valstybė išskiria tam tikras bažnyčias ar religines bendruomenes savo konstitucijose. Net jeigu tiesiogiai neįvardijamos konkrečios religinės organizacijos, tačiau Europos Sąjungos valstybėms yra būdinga konstitucijoje numatyti tam tikrą visuomenėje egzistuojančių religinių grupių suskirstymą. Toks išskyrimas suponuoja ne vien simbolinį pripažinimą, bet ir skirtingą teisinę padėtį, kuri lemia jų būklę valstybėje. Tai ypač išryškėja valstybinės bažnyčios tipui priskiriamose valstybėse.

¹⁷ Pažymėtina, kad konstituciniai terminai „valstybinė bažnyčia“ ir „valstybinė religija“ skiriasi, tačiau yra reikšmingai susiję ir šiame straipsnyje aptariant bažnyčios ir valstybės sąveikos tipus yra vartojami kaip sinonimai.

¹⁸ Konstituciniu pagrindu Lietuvoje laikytinos nuostatos, išskiriančios tradicines, valstybės pripažintas ir kitas Bažnyčias bei religines organizacijas (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992, 43 str. 1 d.).

Kita vertus, pastebime, kad valstybinės bažnyčios tipui priskirtinose valstybėse tam tikros į konstitucinį lygmenį pakeltos ir iš visų kitų religinių organizacijų išskirtos tikėjimo institucijos gali turėti tiek pat, o tam tikrais atvejais ir mažiau teisių, nei tose valstybėse, kurios priskiriamos bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo tipui. Kaip pavyzdį galime pateikti Evangelikų Liuteronų Bažnyčią Danijoje, kuri Konstitucijoje yra pripažįstama valstybine (Danijos Karalystės Konstitucija, 1953, 4 §). Ši bažnyčia neturi atskirų nuo valstybės institucijų ir autonomijos. Vis dėlto tokia padėtis neturi griežto norminio pagrindo Konstitucijoje ir kyla iš plačios diskrecijos, kuri preziumuojama įstatymų leidėjui dėl (iki šiol neįvykdytos) konstitucinės pareigos įstatymu tvirtinti valstybinės bažnyčios konstituciją (Danijos Karalystės Konstitucija, 1953, 66 §). Todėl galima daryti išvadą, kad Konstitucija sudaro prielaidas Evangelikų Liuteronų valstybinės Bažnyčios ir Danijos Karalystės sąveikos tipo slinkčiai link didesnės bažnyčios autonomijos. Valstybinės bažnyčios modeliai gerai išryškina faktą, kad bažnyčios ir valstybės sąveikos modelis toje pačioje valstybėje nėra taikomas visoms bažnyčioms ir kitoms religinėms organizacijoms. Todėl šio tipo kontekste negalime teigti, kad valstybė turi konstitucinę pareigą vienodai traktuoti visas religines grupes, kai jos veikia kaip institucijos. Čia reikia pažymėti, kad toks požiūris negali būti traktuojamas kaip pažeidžiantis asmenų lygybės prieš įstatymą principą, jeigu skirtinga bažnyčių ir kitų religinių organizacijų padėtis valstybėje kyla iš Konstitucijos¹⁹. Taigi, tos valstybės, kurių konstitucinis reguliavimas numato ar sudaro prielaidas skirtingai konkrečių religinių organizacijų ir valstybės sąveikai, savo jurisdikcijoje plėtoja kelis bažnyčios ir valstybės sąveikos tipus. Tokiu būdu galima paaiškinti valstybinės bažnyčios tipui priskiriamoje Danijoje įstatymais įtvirtintą ribojimą, kurio pagrindu yra draudžiama dėvėti *burkas* (visą kūną dengiantį drabužį, siejamą su islamą išpažįstančių visuomenių tradicija)²⁰. Įdomu, kad analogiškas ribojimas yra ir Prancūzijoje, kuri siejama su griežto bažnyčios ir valstybės atskyrimo tipo įgyvendinimu.

Kaip ir minėta, pastebimai skiriasi bažnyčios konstitucinis statusas valstybinės bažnyčios tipui priskiriamose valstybėse, kuriose akcentuojama bažnyčios autonomija ir konkrečios religinės doktrinos apsauga.

Pavyzdžiui, Maltoje, kurioje įtvirtinta valstybinė religija, šis įtvirtinimas nesuponuoja civilinės valdžios galių peržengti savo kaip pasaulietinės valdžios funkcijų, kurios yra atskiriamos nuo dvasinės valdžios. Galėtume manyti, kad valstybės, kurioje yra įtvirtinta valstybinė religija, Konstitucijoje bus plačiai išplėtos teologinės nuorodos ar teiginiai, visgi konkrečiu atveju nieko panašaus neaptinkame²¹. Maltos Respublikos Konstitucijoje yra itin lakoniškai kalbama apie konkretaus bažnyčios ir valstybės santykių tipo išplėtojamą. Šioje konstitucijoje iš esmės yra įtvirtintos dvi nuostatos, kuriomis grindžiamas privilegijuotas Katalikų Bažnyčios statusas. Pirmiausia tuo, kad „Romos katalikų apaštalų mokymas turi

¹⁹ Lietuvos atveju šiuo klausimu yra pasisakęs Konstitucinis Teismas: „[I]š pačios Konstitucijos kyla ir galimybė, o tam tikrais atvejais – ir būtinybė nustatyti diferencijuotą teisinį atitinkamų santykių reguliavimą tradicinių Lietuvoje bažnyčių bei religinių organizacijų ir kitų, taip pat ir valstybės pripažintų, bažnyčių bei religinių organizacijų, kaip kolektyvinių teisės subjektų, atžvilgiu. Tokio diferencijuoto teisinio reguliavimo nustatymas negali būti interpretuojamas kaip savaime paneigiantis žmogaus konstitucinę teisę laisvai pasirinkti bet kurią religiją arba tikėjimą, vienam ar su kitais, privačiai ar viešai ją išpažinti, atlikinėti religines apeigas, praktikuoti religinį tikėjimą ir mokyti jo; jis savaime nereiškia, kad vieni tikintieji yra diskriminuojami, o kitiems teikiamos privilegijos.“ (Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2007 m. gruodžio 6 d. sprendimas).

²⁰ Ilgą laiką tokia iniciatyva Danijoje neturėjo pakankamo palaikymo dėl nedidelio skaičiaus asmenų, kuriems šis reguliavimas turėtų būti pritaikytas. Žr.: Baldwin, et al., 2018, p. 159–160.

²¹ Bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo modeliui, kurį Normanas Doe priskiria Airijai, religinio pobūdžio nuostatos yra aptinkamos ne tik Preambulėje, bet ir pateikiamos atskiruose straipsniuose. Pavyzdžiui: „Valstybė pripažįsta Visagalio Dievo garbinimą ir gerbia Visagalio Viešpaties vardą bei religiją“ (Airijos Respublikos Konstitucija, 1937, 44 str. 1 d.) Kaip minėjome, mūsų nuomone, Airija nepagrįstai priskiriama šiam sąveikos tipui, tikslingiau ją būtų sieti su Bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo modeliu.

būti užtikrintas visose valstybinėse mokyklose kaip privalomas dalykas“ (Maltos Respublikos Konstitucija, 1964, 2 str. 3 d.). Nesant kitų konstitucinių normų, būtent privalomas konkrečios tikybos dėstymo pobūdis galėtų būti vienas iš pagrindinių praktinių valstybinės religijos įtvirtinimo požymių Maltos Konstitucijoje. Tai suponuoja mintį, kad plačiai vykdomas religinis švietimas pasaulietinėse mokyklose yra konstitucinis pagrindas, lemiantis valstybinės religijos įtvirtinimą ir jo tęstinumą. Bažnyčios dvasininkams yra suteikiama išskirtinė garantija formuoti visuomenės moralę – „Romos katalikų apaštalų bažnyčios vadovai turi pareigą ir teisę mokyti, kurie principai yra teisingi ir kurie yra klaidingi“ (Maltos Respublikos Konstitucija, 1964, 2 str. 2 d.). Šia norma yra ypatingu būdu suvaržomas viešosios civilinės valdžios veikimas visuomenės moralės formavimo srityje, moraliniai principai ir jų išskleidimas yra paliekamas nuo civilinės valdžios nepriklausomai bažnyčiai. Tokiu būdu Maltos Respublikoje visuomenės viešosios moralės pagrindai įtvirtinami konkrečioje tikėjimo tradicijoje, kuri yra pasirinkta priimant Konstituciją.

Trumpai apibendrinant galima pasakyti, kad valstybinės bažnyčios sąveikos tipo valstybėse pasitebima esminių skirtumų dėl konkrečių valstybinių ir nevalstybinių bažnyčių padėties atskiroje jurisdikcijoje. Taip pat negalima teigti, kad religinio turinio konstitucinės nuostatos yra išimtinis šio tipo valstybių bruožas ar kad šio tipo valstybėse galiojantis teisinis (*inter alia*, konstitucinis) reguliavimas nėra atrandamas ir kitiems dviem tipams priskiriamose valstybėse. Šis faktas atskleidžia teorinių valstybės ir bažnyčios santykių tipų išskyrimo ir pritaikymo priskiriant atskirą tipą konkrečiai valstybei problemišumą.

2.3. Bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo tipas

Šis tipas teorijoje laikomas vienu iš labiausiai paplitusių Europoje (Doe, 2011, p. 35). Jam priskiriamos tos valstybės, kuriose bažnyčios ir valstybės sąveika yra grindžiama susitarimais bei valstybės parama bažnyčioms, ypač tose srityse, kuriose susisieja abiejų institucijų veikla. Taigi, teorinis priskyrimas šiam tipui reikalauja pirmiausia atskirti atitinkamą valstybę nuo kitų tipų. Tai padaryti yra dar didesnis iššūkis, jeigu bažnyčios ir valstybės santykių klausimas konkrečioje konstitucijoje yra ribotai išplėtotas²². Suprantant Konstituciją, *inter alia*, kaip valstybės valdžios galių ribojimo aktą, bažnyčios ir valstybės santykių kontekste, galima teigti, kad tokiose šalyse valstybės valdžią konkrečiu metu įgyvendinanti jėga turi daugiau konstitucinių teisių (didesnę diskreciją) kreipti bažnyčios ir valstybės santykius pagal savo politinę darbotvarkę.

Nors teisinės nuostatos, įtvirtinančios bendradarbiavimą su religinėmis organizacijoms, yra nustatytos Ispanijoje (Ispanijos Karalystės Konstitucija, 1978, 16 str. 3 d.), Lenkijoje (Lenkijos Respublikos Konstitucija, 1997, 25 str. 3 d.), Vengrijoje (Vengrijos Respublikos Konstitucija, 2011, 7 str. 2 d.), o Italijoje (Italijos Respublikos Konstitucija, 1947, 7 str.), Liuksemburge (Liuksemburgo Didžiosios Hercogystės Konstitucija, 1868, 22 str.) ir Lietuvoje (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992, 43 str. 5 d.) akcentuojami susitarimai, šios valstybės sudaro tik dalį bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo tipui priskiriamų šalių. Jų priskirtinumas abejonių nekelia, tačiau to negalime konstatuoti kitų valstybių, siejamų su šiuo tipu, atžvilgiu. Ypač kontroversiškas yra Normano Doe pasirinkimas šiam modeliui priskirti Čekiją – ne tiek dėl to, kad sociologiškai ji priskirtina prie labiausiai sekuliarizuotų valstybių²³, kiek dėl jos konstitucinių nuostatų. Kaip jau minėjome, ji patenka į kategoriją valstybių,

²² Mūsų minimas ribotas nuostatų išplėtojimas būdingas šių valstybių: Estijos, Latvijos, Kroatijos, Liuksemburgo, Nyderlandų, Čekijos, Prancūzijos konstitucijoms.

²³ 2015 m. duomenimis, 69,8 proc. gyventojų yra neapsisprendę, 24,3 proc. (kartu su ateistais) nereliginiai ir tik 3,9 proc. katalikai, 1,8 proc. kiti krikščionys bei 0,3 proc. priklauso kitiems religiniams judėjimams (Associacion of Religion Data Archives (ARDA), 2015).

kurių konstitucijose bažnyčios ir valstybės santykiai yra apibrėžti labai fragmentiškai. Visų pirma, čia paminėtina nuostata, kad *niekas negali primesti nei išskirtinės ideologijos, nei religinio tikėjimo* (Čekijos Respublikos pagrindinių teisių ir laisvių sąvadas, 1992, 2 str. 1 d.). Iš pirmo žvilgsnio galima manyti, kad ši nuostata galėtų būti labiau sietina su bažnyčios ir valstybės atskyrimu, bet ne su bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimu, nors jo Čekijos Konstitucija tiesiogiai ir nenurodo. Sekuliarizmo ideologijos šalininkai nesunkiai sutiktų su šia pastaba. Visgi tą paneigia Čekijos Konstitucinis Teismas pažymėdamas, kad pasaulietinis valstybės pobūdis savaime nelemia pritarimo sekuliarizmo ideologijai, kurios tikslas valstybės galia pašalinti religiją iš viešojo gyvenimo²⁴. Tiesa, Čekijos Konstitucijoje yra nuostata, įtvirtinanti tikybos dėstymą valstybinėse mokyklose (Čekijos pagrindinių teisių ir laisvių sąvadas: 1992, 16 str. 3 d.). Tai iš dalies pagrindžia mūsų nuomonę, kad esant lakoniškam bažnyčios ir valstybės santykių reguliavimui konstitucijos tekste, net ir fragmentiškai įtvirtinta konstitucinė garantija gali nulemti kai kurių mokslininkų pasirinkimą, priskiriant konkretų bažnyčios ir valstybės santykių tipą atitinkamai valstybei. Vis dėlto tai reiškia, kad, siekiant teoriškai apibrėžti ir atskirti tam tikrus bažnyčios ir valstybės santykių tipus, negalima remtis tik viena kuria nors Konstitucijos nuostata. Ypač vengtina skirtingiems tipams priskirti tapačius elementus, nes tai vėliau apsunkina konkrečių tipų praktinį taikymą.

Vis dėlto daugiausiai neaiškumų bent teoriškai galėtų kelti tų valstybių, kurių konstitucijose tiesiogiai įtvirtinta, kad bažnyčia yra atskirta nuo valstybės arba bažnyčia yra atskirta nuo valdžios²⁵, klasifikavimas, o jos mokslininkų yra priskiriamos prie bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo tipo. Šis dviprasmiškumas galimas todėl, kad iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti, jog minėta konstitucinė nuostata kreipia visą konstitucijos interpretavimą link griežto atskyrimo, tačiau, pavyzdžiui, Rumunijos Konstitucijoje atskyrimo nuostata yra derinama su valstybės palaikymu, kuris yra teikiamas religinėms bendrijoms, sudarant išskirtines sąlygas joms teikti religinę pagalbą armijoje, gydymo, įkalinimo įstaigose, prieglaudose ir našlaičių namuose (Rumunijos Respublikos Konstitucija, 1991, 29 str. 5 d.). Taigi, matome, kad Rumunijoje bažnyčios atskyrimas nėra suprantamas kaip apribojantis religinių bendrijų veiklos palaikymą, siekiant įgyvendinti tikslus, kurie susiję su teisės į religijos laisvę užtikrinimu.

Taigi, čia yra svarbu atsakyti į klausimą: kaip šiais atvejais galima suprasti bažnyčios ir valstybės atskyrimo konstitucinę nuostatą, kuri nepašalina nei valstybės paramos, sudarant išskirtines sąlygas bažnyčiai vykdyti veiklą, nei galimybės daryti įtakos valstybės identitetui. Tokia konstitucinio principo ir atskirų, *prima facie*, nesuderinamų nuostatų sąveika gali būti aiškinama įvairiai, pavyzdžiui, tuo, kad bažnyčios ir valstybės bendradarbiavimo tipo valstybėje, kurioje yra įtvirtintas bažnyčios ir valstybės atskyrimo principas, be kita ko, leidžiami bažnyčios ir valstybės institucijų ryšiai ir politinis dialogas konkrečia konstitucijoje įtvirtinta apimtimi, bet jos neperžengiant. Pavyzdžiui, minėtoje Rumunijos Konstitucijos nuostatoje įtvirtinta, kad valstybė išskirtinai reikšmingai palaiko religinių bendrijų teikiamą pagalbą, „armijoje, gydymo, įkalinimo įstaigose, prieglaudose ir našlaičių namuose“ (Rumunijos Respublikos Konstitucija, 1991, 29 str. 5 d.). Tokiu būdu valstybės palaikymas yra konkretinamas baigtiniu sąrašu išskirtinio palaikymo atvejų.

Taigi, atsižvelgiant į šioje straipsnio dalyje pateiktą analizę, galima konstatuoti, kad bandymas priskirti atskirus teisės mokslo teorijoje formuluojamus bažnyčios ir valstybės sąveikos tipus konkrečioms ES valstybėms narėms yra sąlyginis ir kelia abejonių iš atskirų šalių konstitucinės teisės perspektyvos, todėl straipsnyje aptarta teorinė tipologija tobulintina atsižvelgiant į nustatytus jos trūkumus.

²⁴ Čekijos Respublikos Konstitucinio Teismo 2013 m. gegužės 29 d. nutarimas, 305 paragrafas.

²⁵ Čia verta paminėti, kad Portugalijos Konstitucijoje yra įtvirtintos nuostatos ir dėl Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės ir jos atskyrimo nuo valdžios (Portugalijos Respublikos Konstitucija, 1976, 284 str. 2 d. c ir 41 str. 4 d.).

Išvados

1. Straipsnyje analizuotų valstybių konstitucijose atsispindinti bažnyčios ir valstybės sąveika iš dalies atitinka bent kelių teisės mokslo doktrinoje išskiriamų ir šiame straipsnyje atskleistų teorinių bažnyčios ir valstybės sąveikos tipų bruožus. Taip yra dėl kelių priežasčių. Pirma, bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologijos, kurioje yra išskiriami bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo, bendradarbiavimo ir valstybinės bažnyčios tipai, atskirų tipų elementai yra nepakankamai konstituciškai pagrįsti ir atskirti. Antra, tokią atitiktį keliems nagrinėtos tipologijos tipams toje pačioje valstybėje lemia skirtingas bažnyčių ir religinių organizacijų konstitucinis statusas valstybinės bažnyčios ir bendradarbiavimo tipo valstybėse.
2. Straipsnyje nagrinėta bažnyčios ir valstybės santykių tipologija yra tobulintina iš ES valstybių narių konstitucinės teisės perspektyvos ta apimtimi, kuria: a) bažnyčių ir religinių organizacijų finansinis palaikymas gali būti visų trijų tipų valstybių bruožas, o ne išskirtinis valstybinės bažnyčios tipo elementas; b) atskiros teologinės nuorodos konstitucijos tekste nebūtinai įtvirtintos tų valstybių, kurios yra priskiriamos valstybinių religijų tipui, konstituciniuose aktuose, bet gali pasitaikyti ir kitiems dviem tipams priskiriamų valstybių konstitucijose; c) konstitucinis bažnyčios ir valstybės atskyrimo principas yra eksplicitiškai įtvirtintas tik tų valstybių, kuriose bažnyčia ir valstybė bendradarbiauja, konstitucijose ir gali būti pagrįstai siejamas su šių subjektų instituciniu atskirumu.
3. Straipsnyje nagrinėta bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija lyginamuosiuose konstitucinės teisės mokslo tyrimuose gali būti naudojama tik analizuojant ir (ar) atskleidžiant bei apibendrinant atskirų bažnyčių teisinę padėtį konkrečiose valstybėse, nes dėl šiame straipsnyje atskleistų trūkumų ji neatspindi visų konkrečioje valstybėje veikiančių bažnyčių ir religinių organizacijų teisinės padėties.

Literatūra

Teisės aktai

Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.

Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950). *Valstybės žinios*, 1995, 40-987.

Užsienio valstybių teisės aktai

Airijos Respublikos Konstitucija (1937). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016a). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, I, 43–87.

Danijos Karalystės Konstitucija (1953). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016a). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, I, 768–786.

Čekijos Respublikos pagrindinių teisių ir laisvių chartija (1992). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016a). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, I, 655–669.

Estijos Respublikos Konstitucija (1992). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016a). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, I, 800–834.

Graikijos Respublikos Konstitucija (1975). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016a). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, I, 854–921.

Italijos Respublikos Konstitucija (1947). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016a). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, I, 1096–1133.

Ispanijos Karalystės Konstitucija (1978). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016a). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, I, 1024–1078.

Kroatijos Respublikos Konstitucija (1990). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016b). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, II, 479–523.

Latvijos Respublikos Konstitucija (1922). In: Beinoravičius, D. et al. (red.) (2016b). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, II, 545–557.

- Lenkijos Respublikos Konstitucija (1997). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016b). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, II, 569–627.
- Liuksemburgo Didžiosios Hercogystės Konstitucija (1868). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016b). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, II, 728–752.
- Maltos Respublikos Konstitucija (1964). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016b). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, II, 798–868.
- Nyderlandų Karalystės Konstitucija (1814). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016b). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, II, 936–967.
- Penktoji Airijos Respublikos Konstitucijos pataisa (1972).
- Portugalijos Respublikos Konstitucija (1976). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016c). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, III, 181–296.
- Prancūzijos Respublikos Konstitucija (1958). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016c). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, III, 310–353.
- Prancūzijos valstybės ir bažnyčios atskyrimo įstatymas (1905) [interaktyvus][modifikuota 2020-04-30]. Prieiga per internetą: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749> [žiūrėta 2020 m. balandžio 30 d.].
- Rumunijos Respublikos Konstitucija (1991). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016c). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, III, 368–414.
- Vengrijos Respublikos Konstitucija (2011). In: Beinoravičius, D. *et al.* (red.) (2016c). *Pasaulio valstybių konstitucijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, III, 1204–1264.

Specialioji literatūra

- Ahdar, R. and Leigh, I. (2005). *Religious freedom in the liberal state*. New York: Oxford University Press.
- Baldwin, E. *et al.* (2018) The Burqa Ban: Legal Precursors for Denmark, American Experiences and Experiments, and Philosophical and Critical Examinations. *International Studies Journal (ISJ)*, 15(1), p. 174–225, <https://dx.doi.org/10.22034/isj.2018.89789>
- Barbier, M. (2005). Towards a Definition of French Secularism. *Le Debat*, 134, 129–141.
- Blinstrubis, T. (2010). Pasaulietinės valstybės principas. *Socialinių mokslų studijos*, 2(6), 139–161.
- Blinstrubis, T. (2012) *Valstybės ir bažnyčios konstitucinių santykių probleminiai aspektai*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė (01S). Mykolo Romerio universitetas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Bermanas, H. J. (1999). *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vertė A. Šliogeris. Vilnius: Prada.
- Coan, A. (2017). Living constitutional theory. *Duke Law Journal Online*, 66, 99–115 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://dlj.law.duke.edu/2017/06/living-constitutional-theory/> [žiūrėta 2020-01-06].
- Doe, N. (2011). *Law and Religion in Europe*. New York: Oxford University Press.
- Gaines, J. M. (1993). Alsatian catholics against the state, 1918-25. *Contemporary European History*, 2(3), 207–224, <https://doi.org/10.1017/S0960777300000497>
- Lankauskas, M. (2009). Valstybės ir bažnyčios atskyrimo principas: lyginamieji aspektai ir teisinė padėtis Lietuvoje. *Teisės problemos*, 1(63), 1392–1592.
- Lastauskienė, G. (2017). Sunki byla Lietuvos teismų požiūriu: religinio pobūdžio bylų pavyzdžiu. *Teisė*, 104, 75–89, <https://doi.org/10.15388/Teise.2017.104.10846>
- Mcclay, W. (2001). Two concepts of secularism. *Journal of Policy History*, 13(1), 47–72, <https://doi.org/10.1353/jph.2001.0026>
- Mesonis, G. (2006). Konstitucija ir religinės nuorodos: dermės problema XX–XXI amžiuose. *Jurisprudencija*, 84(6), 25–32.
- Murauskas, D. (2021). „Konstitucijos aiškinimo šaltiniai: minkštosios teisės (soft law) vieta“, *Teisė*, 121, 98–114, <https://doi.org/10.15388/Teise.2021.121.6>
- Murauskas, D. (2018). Valstybės ir bažnyčios santykiai konstitucinėje jurisprudencijoje: tarp atskyrimo ir atskirumo. *Teisė*, 106, 46–59, <https://doi.org/10.15388/Teise.2018.106.11652>
- Nielsen, M and Kühle, L. (2011). Religion and state in Denmark: Exception among exceptions? *Nordic Journal of Religion and Society*, 24(2), 173–188.
- Rumšas, R. (2005). Bažnyčios ir valstybės santykiai Europos Sąjungoje. *SOTER*, 16(44), 25–32.
- Robbers, G. (2005). *State and Church in the European Union*. Munich: Nomos.

- Streikus, A. (2002). *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras.
- Šileikis, E. (2005). *Alternatyvi konstitucinė teisė*. Antrasis leidimas. Vilnius: Teisinės informacijos centras.
- Vaičiaitis, A. (ed.) (2016). *Lietuvos konstitucionalizmo istorija. (Istorinė Lietuvos Konstitucija) 1387 m.–1566 m.–1791 m.–1918 m.–1990 m.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 17–54.

Teismų praktika

- Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 13 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 49-1424.
- Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2007 m. gruodžio 6 d. sprendimas. *Valstybės žinios*, 129-5246.
- Lautsi and Others v. Italy [ECHR], No. 30814/06, [2011-03-18]. ECLI:CE:ECHR:2011:0318JUD003081406.
- S.A.S. v. France [ECHR], No. 43835/11, [2014-07-1], ECLI:CE:ECHR:2014:0701JUD004383511.
- Čekijos Respublikos Konstitucinio Teismo 2013 m. gegužės 29 d. nutarimas. Nr. Pl. ÚS 10/13.
- Prancūzijos Konstitucinės Tarybos 2013 m. vasario 21 d. sprendimas Nr. 2012-297 QPC.

Kiti šaltiniai

- Asociacion of Religion Data Archives (ARDA). *Religious characteristics of states, 2015* [interaktyvus] (modifikuota 2016-12-01). Prieiga per internetą: http://www.thearda.com/internationalData/countries/Country_65_1.asp [žiūrėta 2020 vasario 2 d.].
- Laisves.tv *Bažnyčios vaidmuo pasaulietinės valstybės valdyme*. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=ptiXoZZVQNg> [žiūrėta 2021 spalio 1 d.].
- Vilnensis.lt *(Ne)kontaktas: Bažnyčiai kalbėti ar tylėti?* [interaktyvus] (modifikuota 2019-05-22). Prieiga per internetą: <https://www.vilnensis.lt/events/diskusija-nekontaktas-baznyciai-kalbėti-ar-tylėti-vilniuje/> [žiūrėta 2020 m. vasario 2 d.].

Norman Doe's Proposed Typology of Church-State Interaction and Its Applicability to Comparative Constitutional Law Research

Vytis Turonis

(Vilnius University)

S u m m a r y

The aim of this research is to reveal and critically analyse the typology of church-state interaction formulated by the British legal scholar Norman Doe, and to assess its applicability to comparative constitutional law. The author seeks to highlight the shortcomings of this common three-tier typology of church-state interaction from the perspective of the constitutions of European Union countries. The study reveals that the church-state interaction reflected in the constitutions of the countries analysed corresponds to the features of at least several of the types under consideration. This is for a number of reasons. Firstly, the elements of the different types of church-state interaction are not sufficiently constitutionally grounded and differentiated in the typology of church-state interaction, which distinguishes between the strict separation of church and state, the cooperative type, and the state church type. Secondly, this correspondence between several types of the typology under consideration in the same state is due to the different constitutional status of churches and religious organisations in the states of the state church and cooperation type. In order to develop the theoretical types in question, the article proposes to take into account the fact that from the perspective of the constitutional law of EU Member States: (a) the financial support of churches and religious organisations may be a feature of all three types of states, rather than an exclusive element of the state church type; (b) separate theological references in the text of the constitution may not necessarily be found in the constitutional acts of those states that are classified as state religions, but may also be found in the constitutions of the other two types; (c) the constitutional principle of the separation of the church and state is only explicitly enshrined in the constitutions of those States in which the church and the state cooperate, and can reasonably be linked to the institutional separateness of these entities. Finally, it is concluded that the typology of church-state interaction examined in this article can only be used in comparative constitutional law studies to analyse and/or reveal and summarise the legal situation of individual churches in specific states, since, due to the shortcomings revealed in this article, it does not reflect the legal situation of all the churches and religious organisations operating in a given state.

Normano Doe pasiūlyta bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija ir jos pritaikymas lyginamosios konstitucinės teisės tyrimams

Vytis Turonis

(Vilniaus universitetas)

S a n t r a u k a

Šio tyrimo tikslas yra išsamiai atskleisti ir kritiškai išanalizuoti britų teisės mokslininko Normano Doe formuluojamą bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologiją, įvertinti jos pritaikymą lyginamosios konstitucinės teisės mokslui. Straipsnio autorius siekia atkreipti dėmesį į šios paplitusios trijų pakopų bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologijos trūkumus, vertinant juos iš kai kurių Europos Sąjungos valstybių konstitucijų perspektyvos. Tyrime atskleidžiama, kad analizuotų valstybių konstitucijose atsispindinti bažnyčios ir valstybės sąveika iš dalies atitinka bent kelių nagrinėjamų tipų bruožus. Taip yra dėl kelių priežasčių. Pirma, bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologijos, kurioje yra išskiriami bažnyčios ir valstybės griežto atskyrimo, bendradarbiavimo ir valstybinės bažnyčios tipai, tam tikrų tipų elementai yra nepakankamai konstituciškai pagrįsti ir atskirti. Antra, tokią atitiktį keliems nagrinėtos tipologijos tipams toje pačioje valstybėje lemia skirtingas bažnyčių ir religinių organizacijų konstitucinis statusas valstybinės bažnyčios ir bendradarbiavimo tipo valstybėse. Siekiant tobulinti aptariamus teorinius tipus straipsnyje siūloma atsižvelgti į tai, kad iš ES valstybių narių konstitucinės teisės perspektyvos: a) bažnyčių ir religinių organizacijų finansinis palaikymas gali būti visų trijų tipų valstybių bruožas, o ne išskirtinis valstybinės bažnyčios tipo elementas; b) atskiros teologinės nuorodos Konstitucijos tekste nebūtinai įtvirtintos tų valstybių, kurios yra priskiriamos valstybinių religijų tipui, konstituciniuose aktuose, bet gali pasitaikyti ir kitiems dviem tipams priskiriamų valstybių konstitucijose; c) konstitucinis bažnyčios ir valstybės atskyrimo principas yra eksplicitiškai įtvirtintas tik tų valstybių, kuriose bažnyčia ir valstybė bendradarbiauja, konstitucijose ir gali būti pagrįstai siejamas su šių subjektų instituciniu atskirumu. Galiausiai daroma išvada, kad straipsnyje nagrinėta bažnyčios ir valstybės sąveikos tipologija lyginamuosiuose konstitucinės teisės mokslo tyrimuose gali būti naudojama tik analizuojant ir (ar) atskleidžiant bei apibendrinant atskirų bažnyčių teisinę padėtį konkrečiose valstybėse, nes dėl šiame straipsnyje atskleistų trūkumų ji neatspindi visų konkrečioje valstybėje veikiančių bažnyčių ir religinių organizacijų teisinės padėties.

Vytis Turonis yra Vilniaus universiteto Teisės fakulteto doktorantas. Pagrindinės mokslinių interesų sritys – konstitucinė teisė, teisės teorija, prigimtinė teisė, bažnyčios ir valstybės teisiniai santykiai, teisės ir religijos sąveika.

Vytis Turonis is a PhD student at the Faculty of Law of Vilnius University. His main areas of scientific interests are constitutional law, legal theory, natural law, legal relations between the church and state, and interaction between law and religion.